

LA PRINCESA ERMITANA, ELIONOR D'URGELL¹

THE HERMIT PRINCESS, ELIONOR D'URGELL

TERESA VINYOLES VIDAL
IRCVM, Universitat de Barcelona

Resum: Presentem una breu biografia d'Elionor d'Urgell, descendent dels reis d'Aragó i dels emperadors de Constantinoble, amb l'objectiu de comprendre especialment la seva opció de vida ermitana duta a terme en la darrera etapa de la seva vida. Elionor va néixer vers 1380, era filla del comte Pere d'Urgell i de Margarida de Montferrat. Es va veure immersa en els conflictes polítics i bèl·lics que s'esdevingueren després de la mort del rei Martí I d'Aragó, ja que el seu germà Jaume era un dels pretendents a la corona. Després de l'entronització de Ferran I com a rei (1412) i de la rebel·lió de Jaume d'Urgell, aquest, la seva mare i ella mateixa van ser jutjats i condemnats. Elionor va veure confiscats tots els seus béns i fou exiliada del comtat. Després d'un llarg pelegrinar pel país, amb la seva cunyada i la seva germana, vivint pobrament, lluitant perquè se li tornés alguna part del seu ric patrimoni per poder viure, va decidir apartar-se del món i fer vida d'ermitana en la solitud d'una muntanya abrupta i en un indret poc habitat. Va seguir les petjades d'un penitent, el monjo ermità Pere Marginet, i va fer vida de penitència, dejuni i pregària a l'ermita de Sant Joan de Montblanc i a la cova dita de Nialó, fins a la seva mort, esdevinguda l'any 1430 en una epidèmia de pesta.

Paraules clau: ermitana; anacoreta; penitent; solitud.

Abstract: In this paper we present a brief biography of Elionor of Urgell, a descendant of the kings of Aragon and the emperors of Constantinople, with the aim of understanding her eremitic vocation during the last period of her life. Elionor was born around 1380, the daughter of Count Pere of Urgell and Margarida of Montferrat. She found herself involved in the political and military conflicts triggered by the demise of King Martí I of Aragon, since her brother Jaume was one of the pretenders to the throne. After the enthronement of Ferran I (1412) and the rebellion of Jaume of Urgell, Jaume, his mother and Elionor herself were judged and condemned. Elionor had all her properties confiscated and was exiled from the county. After a long pilgrimage across the country with her sister and her sister-in-law, during which she lived in poverty and constantly struggled to recover some part of her patrimonial wealth, she decided to withdraw from the world and live as a hermit in the solitude of an abrupt mountain slope, in a sparsely-inhabited place. She followed in the footsteps of a penitent, the hermit monk Pere Marginet, and led a life of penance, fasting and prayer in the hermitage of Sant Joan de Montblanc, in a cave called Nialó, until her death during the plague outbreak Of 1430.

Keywords: hermit; anchoress; penitent; solitude.

¹ Abreviatures utilitzades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona.

SUMARI

1. Escollir el desert.–2. Elionor, descendent d'emperadors i de reis.– 3. Les dones de la casa d'Urgell i el Compromís de Casp.– 4. El procés contra Elionor d'Urgell.– 4.1. La rebel·lió. El reconeixement.– 4.2. Les joies.– 5. Preparació i caràcter d'Elionor d'Aragó i de Montferrat.– 6. L'ermitana.– 6.1. La guia del beat Pere Marginet.– 6.2. Viure i morir com a penitent.– 7. Bibliografia citada.

I m'abruso sobre la bellesa dels camps, és a dir, la terra, la matèria amb que Déu creà a l'home... (Hildegarda de Bingen)². Déu creà l'home a imatge seva, a imatge de Déu el creà: els creà home i dona (Gènesi I, 27).

1. ESCOLLIR EL DESERT

El 28 de maig de 1430, moria de pesta, a l'ermita de Sant Joan de Montblanc, la princesa ermitana Elionor d'Urgell. Fou soterrada al monestir de Poblet a l'altar dels Evangelistes, on, durant segles, van restar exposats damunt la seva tomba els instruments de penitència que ella havia emprat. Elionor d'Urgell, a qui hauríem d'anomenar pròpiament Elionor d'Aragó i de Montferrat, hauria nascut, segons la consideració d'alguns autors³, vers l'any 1378, per bé que potser caldria considerar que fou una mica després. O sigui que quan va morir tindria poc més de cinquanta anys, i en feia uns sis que havia pres la decisió de retirar-se a fer vida de penitència en un indret apartat.

No és estrany l'eremitisme femení, documentat ja des del cristianisme primitiu, ens vénen a la memòria algunes ermitanes vinculades a la santedat i que havien escollit “el desert” com a mitjà per apropar-se a Déu i per fer penitència. Pensem en santes “pecadores” antigues, llunyanes i llegendàries com ara Maria Egipciana.

La vida eremítica femenina ens evoca l'origen de cenobis prime-rencs. De tota manera, al llarg de l'Edat Mitjana trobem dones que van practicar un tipus peculiar d'eremitisme, l'emparedament en algun recinte religiós, en una reclusió voluntària en espais petits, practicant dejunis i penitenciant el

² H. de Bingen, *Llibre de les obres divines*, p. 63.

³ Sobre Elionor d'Urgell han escrit: D. de Monfar y Sors, *Historia de los condes de Urgel*; F. Gras, *Historia de las ermitas*. Existeix una breu biografia redactada per F. Carreras Candi, *Dos mujeres célebres*, pp. 1-14. He parlat breument d'ella a T. Vinyoles, *Les dones que van perdre a Casp*.

seu cos. Recordem, per exemple, la riojana Santa Oria, que va viure al segle XI reclosa amb la seva mare en una petita cel·la a San Millán de Suso, a la serra de la Demanda; la seva vida fou cantada dos segles després en el poema de Gonzalo de Berceo⁴. O la figura de Chelidonia, que va viure retirada durant cinquanta anys en una cova prop de Subiaco, també al segle XI⁵.

Certament, durant els segles medievals hi hagué dones que van viure una espiritualitat diversa, intensa, tant dins com fora de l'ortodòxia de l'Església, aquestes formes de vida es fan molt visibles a partir de les darreries del segle XII. Les dones baix medievals van contribuir a l'espiritualitat intensa, afectiva i emocional de l'època⁶. A diversos indrets d'Europa trobem dones de la noblesa que es van dedicar a la vida contemplativa recloses en algun espai situat dins dels feus familiars, com és el cas de Jutta, la mestra d'Hildegarda de Bingen⁷. A Anglaterra es documenten textos dels segles XII i XIII en els que es donaven certes pautes de conducta per a dones que volien portar una vida apartada de silenci i contemplació, textos escrits per homes que les guien⁸. A Catalunya, podem situar l'origen del que després seria el monestir femení cistercenc de Vallbona de les Monges en un nucli d'ermitanes i ermitans que, a la fi del segle XII, en el context de la colonització després de la conquesta de la Catalunya Nova, feien vida contemplativa a la serra de la Llena. Tot i que hi trobem alguns homes, constatem arreu que la reclusió voluntària és un fenomen religiós medieval essencialment femení⁹, de fet la comunitat nascuda a la serra de la Llena va ser regida per una dona i va derivar en un monestir cistercenc femení, Vallbona.

Documentem als darrers segles medievals i inicis dels temps moderns recluses i emparedades en espais urbans, en contacte amb el món exterior per mitjà d'una finestra que els permetia rebre almoines per sobreviure, i a la vegada donar consell i confort, per mitjà de la paraula, a aquells que s'apropaven a la seva cel·la. El moviment de reclusió voluntària, com hem dit, és essencialment femení, i també urbà¹⁰.

⁴ Gonzalo de Berceo, *Poema de Santa Oria*.

⁵ A. Benvenuti, *In castro penitenciae*, p. 319. Podem trobar una reflexió sobre l'eremisme a S. Boesch Gajano, *Alla ricerca dell'identità eremítica*, pp. 479-492.

⁶ A. MacKay, *Mujeres y religiosidad*, pp. 489-508.

⁷ H. de Bingen, *Llibre de les obres divines, introducció*.

⁸ Anota el tema M. Wade Labarge, *La mujer en la Edad Media*, pp. 159-170.

⁹ P. L'Hermite-Leclercq, *La réclusion volontaire au Moyen Âge*, p. 135-154. S'interessa sobre el tema l'obra editada per L. Herbert McAvoy, M. Hughes-Edwards (eds.), *Anchorites, Wombs, and Tombs*.

¹⁰ Sobre el fenomen de la reclusió en espais urbans, es poden llegir, entre d'altres: P. L'Hermite-Leclercq, *La réclusion dans le milieu urbain*, pp. 155-173; E. Rava, *Eremita in città*, pp. 139-162. L'obra de G. Caverio Domínguez, *Inclusa intra parietes*, fa un repàs a la reclusió voluntària femenina a Espanya.

De tota manera, l'eremitisme “al desert” no fou la forma d'espiritualitat més estesa entre les dones de la fi de l'Edat Mitjana. Cal tenir en compte que moltes de les diverses formes d'espiritualitat femenina que van florir als darrers segles medievals estaven lligades a la vida urbana, per la qual cosa elles majoritàriament optaren per una vida, contemplativa o activa, però en espais ubicats dins les ciutats o, en tot cas, recloses a les parets d'esglésies, monestirs o hospitals. La reclusió voluntària entre quatre parets, feta per devoció o com a penitència, fou una forma adoptada ja per l'eremitisme primitiu i que venia a ser una rèplica del càstig que es donava a alguns delinqüents que eren emprisonats en llocs estrets.

De tota manera, si bé es parla majoritàriament de dones que reclouen el seu cos voluntàriament en cel·les urbanes, també documentem algunes dones que es retiraven a espais apartats, fins i tot a llocs abruptes i allunyats de zones habitades. Ramon Llull recollia l'exemple de la penitència d'una dona adúltera que va acabar santament els seus dies, va escollir *estar sola e viure pobrament en vida ermitana, menjant de les herbes crues e faent penitència*, i així va viure reclosa en una cova dalt d'una muntanya¹¹. Tenim exemples reals d'ermitanes a l'illa de Mallorca, on es documenten a diversos indrets: Felanitx, Manacor i, especialment, Pollença, al puig anomenat Puig de les Dones¹², on visqueren al segle XIV una petita comunitat de tres ermitanes a les quals es van ajuntar altres dones que no estaven sota cap regla monàstica, sinó que vivien en soledat en cel·les apartades, fent vida eremítica¹³. Tot i això, ens podria semblar fora del context del segle XV l'eremitisme femení al desert. El fenomen eremític femení, és a dir, la presència de dones que vivien la seva espiritualitat en solitud i en zones apartades, pràcticament no es documenta més enllà del segle XIII¹⁴.

En aquest sentit, Elionor seria gairebé una excepció. De tota manera, hauríem de considerar que l'eremitisme i la penitència que va escollir Elionor d'Urgell formarien part d'aquesta espiritualitat intensa i emocional de la qual parlàvem abans. A més, hem de tenir present que la nostra protagonista no era una dona urbana, sinó que havia nascut i viscut en un castell situat en una vila rural; certament, visqué rodejada de luxes i riquesa, però també cal dir que en un entorn camperol. Va ser senyora de poblets i castells, molt més propera a la terra i fins i tot als camperols, tot i la diferència jurídica, social i econòmica, que no pas a la burgesia i als espais urbans.

En aquest context mirarem de comprendre per què aquesta dona d'estirp reial va decidir acabar la seva vida reclosa en una ermita, en una muntanya

¹¹ R. Llull, *Llibre d'Evast e Blamquerna*, cap. 66, pp. 176-817.

¹² B. Guasp, *La vida ermitana a Mallorca*, pp. 37-40.

¹³ E. Botinas, J. Cabaleiro, M.A. Duran, *Les beguines*, pp. 51-52.

¹⁴ A. Benvenuti, *In castro penitenciae*, p. 334.

aspra i apartada. Decebuda de les coses del món i volent apropar-se a Déu, el més senzill i més normal hagués estat ingressar en un monestir, però en la seva vida feia anys que no hi havia hagut res normal ni senzill. Decebuda del món, va refusar tot el que el món li oferia, i la vida monàstica, reglada, formava part de l'ordre establert, normalitzat, que ella refusava, i es va fer ermitana¹⁵.

Ens podem preguntar per què Elionor d'Urgell va decidir fer vida de penitència. Evidentment que no era una pecadora pública, en tot cas havia estat una presonera política. Com veurem tot seguit, era una dona de l'alta noblesa a la que el món havia tractat durament, les circumstàncies l'havien portat de la riquesa i el poder a la pobresa i la solitud. En un moment de la seva atzarosa vida va voler donar l'esquena al món, entenent que també el convent i la regla formaven part del món i de l'orde establert que ella volia abandonar. Va decidir apropar-se a Déu prenent una postura radical: una ermita, i de vegades una cova, van ser la seva casa durant els darrers anys de la vida. Seguirem tot seguit les poques dades que tenim sobre el complex camí al qual les circumstàncies la van conduir al llarg de la vida, per mirar de comprendre la decisió que va prendre ella lliurement, segurament l'única decisió que va prendre lliurement, quan tenia més de quaranta anys, de fer-se ermitana.

2. ELIONOR, DESCENDENT D'EMPERADORS I DE REIS

Elionor era membre de la casa reial d'Aragó i descendent dels emperadors de Constantinoble. La seva mare va ser Margarida de Montferrat, filla d'Elisabet, reina titular de Mallorca, i de Joan Paleòleg, marquès de Montferrat, nét de l'emperador de bizantí Andrònic II¹⁶. El seu pare va ser Pere d'Aragó, comte d'Urgell, que era nét del rei Alfons el Benigne¹⁷, fill d'un germà del rei Pere el Cerimoniós. Precisament aquest monarca va proposar el matrimoni entre el seu nebot, Pere, i Margarida de Montferrat, que es va celebrar el 1375 i del que varen néixer quatre fills i quatre filles¹⁸, dels quals només la meitat van arribar a l'edat adulta: Elionor, la protagonista de la nostra història; Jaume, que va heretar el comtat d'Urgell i va ser pretendent a la corona d'Aragó;

¹⁵ A. MacKay, *Mujeres y religiosidad*, p. 501, sosté que, als darrers segles medievals, hi hagueren moviments d'hostilitat vers la racionalitat i l'educació, sobretot cap als teòlegs i acadèmics, que representaven un impediment per a l'espiritualitat afectiva.

¹⁶ J.B. Xuriguera, *Margarita de Montferrat*, p. 8.

¹⁷ Alfons III de Catalunya, IV d'Aragó.

¹⁸ Segons D. Monfar en la seva *Història dels comtes d'Urgell*, els seus fills foren: Beatriu, Tadeu i Pere, que havien mort de petits, Joan, que morí adolescent, i els esmentats Jaume, Elionor, Cecília i Isabel. Segons C. Agustí, *Diccionari Biogràfic de dones*, Margarida tingué set fills; no cita a Elisabet que sabem que va ser monja de Sixena.

Elisabet, monja de Sixena; i Cecília, que esdevindria la segona muller de Bernat de Cabrera¹⁹.

El pare d'Elionor, Pere, va morir l'any 1408. La mare, doncs, restà vídua després de gairebé trenta anys de matrimoni. La família estava formada, en aquell moments, per la comtessa vídua Margarida, les dues filles solteres –Elionor i Cecília–, l'hereu Jaume i la seva muller, la infanta Isabel d'Aragó²⁰, amb qui s'havia casat l'any 1407, i Joan, que morí poc després²¹. Elionor, en el testament del seu pare, era la tercera en la línia successòria, després dels seus germans Jaume i Joan²².

El comte Jaume d'Urgell i la seva família tenien la residència al castell Formós de Balaguer, situat al pla d'Almatà, que era un espai eminentment femení. El comte, a causa dels afers polítics, es movia pels regnes i no hi estava de manera permanent. Allà s'hi estaven sobretot la seva mare, les seves dues germanes solteres, la seva dona i les filles que anaven naixent. A favor d'aquestes dones hem de dir que les fonts, tot i ser normalment tendencioses contra el casal d'Urgell, les presenten vivint en harmonia i fent pinya en els moments difícils. Són un exemple de relacions positives entre sogra, nora i cunyades.

El rei Martí proposava pel maig de 1409, el matrimoni d'Elionor amb el primogènit de Portugal o amb el seu germà. Es van fer gestions a Lisboa, es va parlar del dot que pujava a 50.000 florins que li atorgava la família, més 10.000 que hi afegia el rei. Però el casament no va tirar endavant, no sabem per quin motiu. No consta que, en aquells moments, ella insistís en una negativa al matrimoni per dedicar-se a la vida religiosa, però, sigui per la causa que sigui, Elionor, que podia haver estat reina de Portugal, va restar soltera²³. Derivada d'aquestes possibles noces degué sorgir la llegenda a l'entorn d'un pretendent portuguès que volia casar-se amb ella, fins i tot quan era ermitana²⁴.

¹⁹ Cecília havia estat proposada al rei Martí com esposa l'any 1409, si bé el monarca escollí a Margarida de Prades. Bernadí, o Bernat IV de Cabrera, comte de Mòdica (1352-1423) vidu de Timbor de Prades, es casà amb Cecília l'any 1423. Bernat de Cabrera ja havia mostrat interès abans per casar-se amb Cecília, però no fou fins després de la mort de la seva mare que ella va acceptar la proposició, segurament per intentar sortir de la precarietat; el vescomte de Cabrera va morir poc després. Cecília va restar vídua i va testar a la torre de Bellesguard el 31 de desembre de 1458 i va morir el 24 d'octubre de 1460. AHPB, notari Francesc Matella. V. Costafreda Puigpinós, *Cecília d'Urgell*, pp. 239-303.

²⁰ Isabel era filla de Pere el Cerimoniós i la seva darrera muller Sibila de Fortià, germana doncs per part de pare del monarca llavors regnant, Martí I, i tia de Ferran I. La crònica de Ll. Valla, dedicada al regnat de Ferran I, no cita mai a la infanta Isabel.

²¹ Joan havia heretat la baronia d'Entença i va morir l'any 1410.

²² R. Andrés, *Relació de testaments reials*, p. 6. Regesta el testament de Pere d'Urgell, Balaguer, 20 de maig de 1408, consta que falta.

²³ F. Carreras Candi, *Dos mujeres célebres*, p. 4, citant Giménez Soler.

²⁴ F. Gras, *Historia de las ermitas*, pp. 75-80.

3. LES DONES DE LA CASA D'URGELL I EL COMPROMÍS DE CASP

Mort el rei Martí sense designar successor, i després d'un interregne de dos anys, va ser designat com a rei l'infant de Castella, Ferran I de Trastàmara, per mitjà d'uns compromissaris reunits a la població aragonesa de Casp: Jaume d'Urgell, que es creia amb més drets a rebre la corona, es va alçar contra el rei i fou empresonat. Les dones de la casa d'Urgell veieren truncades les seves vides a causa del conflicte i foren víctimes de la repressió sense mesura del rei Ferran. La caiguda de la casa d'Urgell va ser deguda, sens dubte, a la sentència de Casp, a l'alçament de Jaume d'Urgell que no acceptà la sentència, a la prepotència del rei Ferran d'Antequera, i potser també a l'interès del rei en apropiar-se de les riqueses i del poder que ostentava el llinatge d'Urgell. Un cop empresonat Jaume, quedaven només les dones de la seva família, sense cap mena de protecció, davant el poder del rei. Deia Ferran Soldevila:

En els conflictes immediats que la sentència de Casp va provocar sorgiren unes quantes figures femenines, lligades entre elles amb estrets vincles de sang, les quals poden encarnar dignament les dones de Catalunya en aquella hora crucial, em refereixo a les dones de la casa d'Urgell²⁵.

Després d'haver estat proclamat Ferran com a rei, s'esdevé l'alçament de Jaume, el setge de l'host reial a Balaguer i la rendició, el 31 d'octubre de 1413.²⁶ Després de la rendició, el comte Jaume va sortir de les muralles de Balaguer, assetjada pel rei, amb la seva dona, embarassada, i les seves tres filles, molt petites. Fou immediatament pres. Tot seguit van sortir del castell Margarida de Montferrat amb les seves dues filles, Elionor²⁷ i Cecília. El rei processà a Jaume d'Urgell, a la seva mare Margarida i a la seva germana gran Elionor; la germana petita i l'esposa no foren jutjades, però igualment els foren confiscats els béns, sense judici ni sentència²⁸.

El dia 6 de novembre de 1413, el nou rei escrivia a la comtessa Margarida de Montferrat perquè es presentés a Lleida amb les filles Elionor i Cecília, per assistir al procés obert contra el seu fill, el comte Jaume. Jaume era condemnat a presó perpètua i traslladat a Castella, prop de la frontera portuguesa. Mentre, s'iniciava el procés contra la seva mare, acusada d'haver

²⁵ F. Soldevila, *Dones en la nostra història*, p.18.

²⁶ La imminència del final del setge es pot detectar en una carta del rei Ferran a la seva dona datada el 27 d'octubre, demanant que enviï dues barques a Menàrguens ja que tem que el comte escapi riu avall, C. López Rodríguez, *Epistolari*, carta 280.

²⁷ Erròniament, Monfar li diu Beatriu.

²⁸ Sobre el tema T. Vinyoles, *Les dones que van perdre*.

instigat i ajudat a la rebel·lió del seu fill contra el rei. Fou condemnada, segons dicta la sentència: *Margarida súbdita nostra i domiciliada en els nostres regnes, per rebel·lió i crim de lesa majestat*²⁹; fou exiliada del comtat i se li confiscaren perpètuament els béns i els títols. Començava tot seguit el procés contra Elionor, del qual parlarem després.

Més endavant, la comtessa Margarida fou processada de nou, acusada d'haver intentat alliberar al seu fill. De fet, Margarida hi havia dedicat tots els seus esforços i els pocs béns de què disposava, fins i tot estava decidida a sacrificar les seves filles i casar-les amb qui l'ajudés a alliberar el fill. És a dir que, de nou, es pensava en casar a Elionor, era la filla gran i no es va preveure mai per a ella la vida religiosa.

4. EL PROCÉS CONTRA ELIONOR D'URGELL

Cal considerar que el text del procés incoat contra Elionor, en el context de la repressió reial contra la casa d'Urgell, pot ser una font interessant per mirar de conèixer les circumstàncies de la seva vida, la seva preparació i el seu caràcter, per la qual cosa procedim a analitzar-lo.

Després de la presa de Balaguer, el 31 d'octubre de 1413, com hem dit, el rei Ferran I havia fet processar i condemnar Jaume d'Urgell i la seva mare Margarida de Montferrat per crims de lesa majestat. Poc després, el gener de 1414, les dones de la casa d'Urgell havien estat traslladades a Saragossa en el context dels preparatius de la fastuosa coronació de Ferran I, a la qual foren obligades a assistir, en un acte de cruel d'humiliació: Margarida, Elionor i Cecília d'Urgell i la seva cunyada Isabel, amb les tres nenes petites, contemplaren els festejos³⁰. Just llavors, i contrastant amb les luxoses festes, es van iniciar les diligències del procés contra Elionor, i es van interrogar diversos testimonis i a ella mateixa sobre tres qüestions que considerem essencials.

En primer lloc, el rei volia saber si Elionor, filla de l'egregi en Pere, difunt comte d'Urgell, i germana de Jaume d'Urgell, havia tractat, o fet tractar, o donat consell, favor ni ajuda per a què gent d'armes entrés a la Corona d'Aragó per ajudar Jaume a obtenir la corona, *la qual dehie que li ere estada levada injustament per lo dit Senyor Rey*. És a dir, volia saber si Elionor havia pres una postura activa en la revolta de Jaume d'Urgell contra les decisions preses en el Compromís de Casp. En segon lloc, volia saber si Elionor reconeixia Ferran com a rei. Finalment, el monarca tenia un interès molt especial

²⁹ M. de Bofarull, *Proceso*, p. 565.

³⁰ La coronació va ser a Saragossa l' 11 de febrer de 1414; sobre la fastuositat de la cerimònia, R. Salicrú i Lluch, *La coronació*, pp. 699-759.

en trobar les joies d'Elionor d'Urgell, ja que, prèviament al procés, havia confiscat totes les possessions de la família i el rei considerava que no totes les joies de la noia estaven entre els béns de la casa d'Urgell que havien passat a les arques reials.

4.1. La rebel·lió

Pel que fa a la postura d'Elionor en la revolta del seu germà, sabem que ella era present en els consells en els quals es prenién les decisions; però no queda clar si hi era per obligació o per voluntat pròpia. Amb aquestes paraules ho declara un testimoni: *la dita dona Elionor ere en los consells que lo dit comte son frare tenie, no sab emperò si en los dits consells ere apellada o si y ere per son voler, ne què hi dehia*³¹. Al marge del procés, hem de considerar, doncs, que Elionor tenia la suficient preparació política per ser cridada a formar part del consell del comtat.

També sabem, com veurem després, que va oferir joies perquè fossin venudes o empenyorades per tal d'ajudar al seu germà. Així mateix, sabem que els seus vassalls van anar amb don Jaume a la campanya que va fer contra el rei Ferran a Lleida el dia de Sant Joan de 1413. En tots els cassos queda el dubte de si ella actuava per voluntat pròpia o induïda per la mare i el germà; sobretot per la mare.

Realment, Elionor no tenia capacitat d'iniciativa? Una de les accions de la que fou acusada és d'haver enviat homes de Menàrguens, vassalls seus, a Lleida, per ajudar al seu germà a ocupar la ciutat. Segons alguns dels testimonis ho va fer sota la batuta de la seva mare. Elionor actuà com a senyora del lloc i convocà a consell els caps de casa de la vila per demanar 40 homes armats per anar a ocupar Lleida. Els de Menàrguens, però, creien que havia de rebaixar el nombre d'homes de la host, i ella demanà consell a la seva mare, *car acostumava a remetre tots los fets a ella, per suplicar-la que aminvàs lo nombre dels dits homens*.³² Encara un altre dels testimonis afirma que ell no sap si aquells homes hi van anar per manament de la dita Elionor o no, *car a la veritat la comtessa, sa mare, ho regie tot*³³. En aquells moments, destacava, doncs, la gran personalitat de Margarida, però això no demostra la incapacitat d'Elionor per regir els seus feus, més aviat sembla que reconeixia l'autoritat de la seva mare. Podem pensar també que fer recaure tota la

³¹ Testimoni de Francesc de la Torre, "olim de domo Jacobi de Urgello". M. de Bofarull, *Proceso*, p. 10.

³² Testimoni de Guillem Galceran de la vila de Menàrguens. *Ibidem*, p. 16.

³³ Testimoni de Guillem de Bellver, donzell. *Ibidem*, p. 26.

culpa en Margarida de Montferrat, que ja havia estat condemnada, podia ser una estratègia per defensar a Elionor, ja que si es podia demostrar que la noia actuava només sota les ordres de la mare, podria ser més fàcilment absoluta.

El comte Jaume havia fet donació de diversos llocs i castells a la seva germana en compensació de l'herència paterna i en previsió de què si el rei li confiscava els béns, almenys la seva germana quedaria segura; però quan el rei Ferran va prendre el comtat d'Urgell i el vescomtat d'Àger també va apropiarse d'aquests llocs³⁴. Molt interessant és veure què és el que diu la pròpia Elionor al ser interrogada sobre aquest fet. Li pregunten directament si eren seus els llocs d'Os de Balaguer, Menàrguens i el castell de Montmagastre, i ella afirma que eren seus i que també ho eren Castelló de Farfanya, Collfret i Vilves. A la pregunta de per què Elionor era senyora d'aquells llocs, respon que els havia rebut feia poc temps, i que li van ser donats de voluntat del seu germà, instat per la mare, per compensar-la dels diners, llibres i joies que el seu pare li havia deixat en el seu testament i que havia esmerçat Jaume d'Urgell en la revolta contra Ferran I³⁵. De tota manera, ella afirma que de fet mai no els havia regit *ans ho regien la dita senyora sa mare et lo dit don Jayme, axí bé com d'abans, et la dita senyora reebie los fruyts et rendes d'aquells et en regia la justícia*³⁶. Interrogada si ella, com a senyora, havia tramès als batlles i paers dels dits llocs cartes escrites i signades de la seva mà, diu que és veritat que havia tramès algunes cartes signades per ella, quan la seva mare o el seu germà els hi portaven per signar-les. Així és que ella no actuava realment com a senyora d'aquells llocs, en tenia el poder nominal, però efectivament la qui els regia era la seva mare.

Ho feia innocentment et no sabent què s'i havie, car ella depositant no gosant legir ni contrastar o desobehir als dits mare et frare, axí com aquella qui és donzella qui estava en lur poder³⁷.

Crec que cal comentar aquesta resposta. Si Elionor hagués nascut l'any 1378, tindria llavors uns 35 anys i era doncs, legalment, major d'edat des de feia deu anys, però seguia sota la tutela de la família perquè era una dona soltera. Havia de ser versemblant pel tribunal que la jutjava que no actuava mai per voluntat pròpia, sinó seguint les ordres de la mare i del germà, que en serien els responsables com a "donzella" que era, encara que tingués més de

³⁴ Es fan ressò d'aquest fet J. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*; D. de Monfar y Sors, *Historia de los condes* i J.B. Xuriguera, *Els comtes d'Urgell*, i podem veure que va ser així per mitjà del procés incoat contra Elionor.

³⁵ M. de Bofarull, *Proceso*, p. 62.

³⁶ *Ibidem*, p. 30.

³⁷ *Ibidem*, p. 32.

trenta anys i la capacitat personal i jurídica suficient per actuar per voluntat pròpia. Elionor, per tant, nega categòricament que per manament d'ella els seus vassalls haguessin anat a prendre Lleida. Depassa la finalitat d'aquest treball parlar de la relació de les dones amb el poder i amb la guerra, de tota manera la postura d'Elionor durant el conflicte, i especialment la de la seva mare Margarida de Montferrat mereixerien un anàlisi en aquest sentit³⁸.

4.2. El reconeixement

Pel que fa a la qüestió de si Elionor reconeixia Ferran com a rei, en el procés s'interroga a diversos testimonis sobre el tractament que ella donava al monarca després de què hagués estat proclamat rei a Casp i de què Jaume d'Urgell li hagués prestat homenatge a Lleida a finals d'octubre de 1412. Un testimoni afirmava que, abans de què Ferran I posés setge a Balaguer, Elionor el tenia per rei, i que des de llavors *lo apellava infant don Ferrando de Castella*³⁹. Un altre testimoni insisteix en el tema, dient, però, que ja al juny passat, és a dir, quan es va produir la revolta de Jaume d'Urgell, havia sentit que Elionor ja deia públicament que ella tenia per rei i senyor al seu germà Jaume, i que anomenava al rei *infant don Ferrando*⁴⁰.

Serien doncs dos testimonis contradictoris: mentre pel primer la falta de reconeixement es devia al setge que el rei havia posat a Balaguer, per d'altres testimonis Elionor no reconeixia a Ferran com a rei abans, quan es preparava la revolta de Jaume d'Urgell. Ambdós coincidien, però, en mostrar la rebel·lia d'Elionor contra l'autoritat reial i la lleialtat al seu germà.

4.3. Les joies

La tercera cosa que preocupava al rei era localitzar les joies d'Elionor. També a nosaltres ens interessa remarcar l'estatus i la riquesa d'Elionor per poder establir el contrast amb la pobresa, en part voluntària, en part forçada, en la que va viure els darrers temps de la seva vida. El luxe i la riquesa en la que havia viscut es podria veure reflectit especialment en les joies que

³⁸ Sobre el tema de les dones i el poder, entre d'altres: C. Segura, A.I. Cerrada, *Las mujeres y el poder*; T. Vinyoles, *Actitudes femenines*. Més concretament sobre el paper polític de les dones en el context del compromís que estudiem, T. Vinyoles, *Les dones de Casp* i eadem, *Les dones que van perdre*.

³⁹ Galceran de Castre, donzell, *ibidem*, p. 21; Bernat de Llorac, rector de l'església de Vilafamés, del regne de València, *ibidem*, p. 34.

⁴⁰ Guillem de Bellver, donzell, *ibidem*, p. 24.

es citen en el procés i que el rei Ferran cerca intensament per apropiar-se-les, ja que els béns del casal havien estat confiscats abans fins i tot del judici contra Elionor. Bona part dels interrogatoris van encaminats, doncs, a saber què se n'ha fet de les joies de la princesa.

En una carta adreçada al rei el dia de 2 maig de 1414⁴¹, Elionor reclamava que li fossin retornats els objectes que li havien estat confiscats: moltes i diverses joies, ornaments, vestits, llençols, vànoves, cobertors, llibres... tot plegat valorat en més de 30.000 florins. Està disposada a demostrar que els objectes, igual que els llocs dels que havia estat desposseïda, eren seus i que li havien estat sostrets contra la seva voluntat, *spoliando predicta omnia et singula*. Finalment, anota una llista de testimonis que podrien demostrar-ho, de la mateixa manera que podrien acreditar que havia estat espoliada injustament, i remarca que tot això era veritat *et vox comunis et fama publica*.

No sembla una dona tímida, mancada de caràcter, ni incapaç de prendre decisions personals, sinó una dona que està convençuda que se li havia fet una injustícia. Tot i que estava acusada i era jutjada per crims de lesa majestat, ella es defensava denunciant la injustícia que havia comès el rei contra ella, condemnant-la abans de ser jutjada i escoltada, i amb poques possibilitats de defensar-se.

Tornant a les joies, Elionor ja havia perdut abans del procés part de les seves joies, que són de fet les que buscava el rei. Elionor havia donat per ajudar al seu germà una esquerpa, és a dir, una corretja rica i ornamentada⁴², i altres joies perquè les vengués o les empenyorés per pagar la gent d'armes que havia de venir en ajuda de Jaume d'Urgell⁴³. Per les paraules d'un dels testimonis podem saber que Elionor havia dit que ella ajudaria a don Jaume amb vassalls, joies i de tot el que necessités, contra el rei. I encara un altre testimoni afirmava que Elionor va prestar joies al seu germà i que mossèn Fluvià va dir: *a la fe aquesta és germana que diu que no li falliria de res*⁴⁴. De manera que remarca la lleialtat d'Elionor al llinatge.

Què diu ella mateixa d'aquest afer de les joies? Diu que havien estat empenyorades, concretament parla de perles grosses, pedres fines, or i argent obrat. No sap qui les va empenyorar, ja que les va posar en mans de la seva

⁴¹ Copia del document inclòs en el procés. M. de Bofarull, *Proceso*, pp. 61-64: "probatione tam possessionis quam spoliacionis dictorum locorum, librorum, jocalium et bonorum predictorum".

⁴² Sobre les joies que podia tenir una dona de l'alta noblesa ens pot il·lustrar aquest fragment de Curial: "Trobà totes les joyes de Laquesis, ço és frontals de perles, arracades, collars, pitrals, esquerpes, cadenes, cintures, manilles". *Curial i Güelfa*, pp. 1, 24.

⁴³ Testimoni d'Andreu Figuera, notari de la vila d'Àger. M. de Bofarull, *Proceso*, p. 18.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 21 i 28 respectivament.

mare i del seu germà *forcivolment et ab plors*⁴⁵. Valora les joies entre 25.000 i 28.000 florins, i situa el fet uns tres anys abans del procés, durant l'interregne en una data anterior al compromís de Casp; o sigui, que s'haurien esmerçat en la candidatura del seu germà, potser, en el context de l'entrada de soldats de Ferran i de la desfeta de Morvedre. De tota manera, insisteix en què segurament en sabrà alguna cosa la seva mare, i en què ella no en sap res més.

L'encarregat d'empenyorar les joies va ser un prevere que era a Balaguer, a la cort dels comtes d'Urgell, anomenat Bernat de Llorach, rector de l'església de Vilafamés, del regne de València, el qual afirma que Elionor va donar part dels seus joiells: una corretja d'or amb *parge*⁴⁶ negra de seda, coberta de pedres fines i de perles, un collar, i altres joies seves. Ell sap que les joies eren d'Elionor, ja que ella mateixa li havia dit que les havia donat al seu germà don Jaume per fer entrar gent d'armes. Encara havia sentit dir a Elionor que no només aquella corretja, el collar i altres joies, sinó que li donaria tot el seu per tal de fer entrar gent d'armes en el regne i d'entronitzar al seu germà com a rei⁴⁷. Insisteixen, doncs, els testimonis en confirmar la solidaritat d'Elionor amb el seu germà.

Potser no hi hauria contradicció entre l'afirmació d'Elionor, quan deia que les havia lliurat per força i plorant, i el que diuen els testimonis, quan ella ajudava de tot cor al seu germà i per això es despenia de les joies. Ens quedem amb la idea que, encara que fos per amor al germà i lleialtat a la família, es despenia amb tristesa de les seves joies, és dir, en aquells moments de la seva vida s'aferrava al luxe i la riquesa als que estava acostumada i no se sentia atreta en absolut per la pobresa voluntària.

Encara hi va haver una altre lliurament de joies, d'això feia uns deu mesos, que respondrien a les despeses de la revolta de Jaume d'Urgell i a la defensa de Balaguer; aquestes joies les havien de portar a Anton de Luna a Gascunya per reclutar soldats. Els emissaris van rebre unes joies a Castelló de Farfanya de mans de la comtessa vella, Margarida de Montferrat, i Elionor els va dir que entre els joiells que portaven a Anton de Luna n'hi havia alguns de seus. El testimoni creu que un collar daurat i un fermall que semblava un reliquiari amb una cadena d'or, *presumia que eren de dona Elionor*. Van marxar, per tant, amb les joies i diners que Jaume i la seva mare els hi havien lliurat, i afirmaven que els diners i els joiells els portaven a Anton perquè es convertissin en fer venir als anglesos que van entrar en el regne per fer la guerra al

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 33-34.

⁴⁶ *Parxe* o *parge*, és la part de tela o de pell d'una corretja o cinturó.

⁴⁷ El rei Ferran volia localitzar les joies, totes les joies, i insisteix preguntant de nou si realment li foren lliurades i on podien estar. El clergue afirma que les va vendre a Tolosa. M. de Bofarull, *Proceso*, pp. 34-37.

senyor rei. Quan foren al castell de Loarre els van donar a l'abadessa de Trasobares, que va trametre els diners a Antón de Luna a Gascunya i es va aturar los *joyells et joyes en si*⁴⁸.

L'abadessa de Trasobares era Violant de Luna, urgellista, que no havia acceptat a Ferran d'Antequera, i per això el rei havia clausurat i fet enderrocar el monestir de Trasobares, situat a la comarca saragossana de l'Aranda. Les monges havien estat traslladades a un altre monestir, mentre l'abadessa, tement la represàlia del rei, s'havia refugiat al castell de Loarre, del que hi era senyor Anton de Luna, cap dels urgellistes d'Aragó, el qual segons la llegenda era cosí i amant seu; d'altres opinen que era el seu germà⁴⁹. Violant va defensar el castell, en absència d'Anton que estava a França recaptant ajuda, i va estar assetjada durant un any; potser les joies d'Elionor serviren per poder defensar el castell, o potser l'abadessa guerrera se les va guardar per a ella. Finament el castell caigué sota el poder reial, Violant fou feta presonera, i el papa, Pedro de Luna, que era oncle seu, va excomunicar l'antiga abadessa.

5. PREPARACIÓ I CARÀCTER D'ELIONOR D'ARAGÓ I DE MONTFERRAT

Creiem que Elionor era conscient de la gravetat de les acusacions i va prendre part activa en la seva defensa. Constantment trobem reclamacions seves, tant orals com per escrit, per demanar advocats que la defensin a despesa de la corona, ja que li havien estat confiscats els béns i els advocats no la volien defensar si no rebien el seu salari.

El dia 29 de març de 1414, el canceller reial, havent escoltat ja als testimonis, va procedir a interrogar-la de nou. Per això va anar a la casa on s'estaven la comtessa d'Urgell i la seva filla, situada al costat del convent de framenors de Saragossa, on havien estat portades per la coronació reial. Elionor requereix al rei, de paraula, que li atorgui advocats i procuradors per tal de poder defensar-se legalment, ja que ella no tenia res ni tan sols per alimentar-se, i menys encara per pagar advocats⁵⁰. Se li varen concedir advocats, però el rei no els hi feia arribar el salari, per la qual cosa no la defensaven. Vint dies després, el canceller l'acusa formalment d'haver prestat consell i auxili al comte d'Urgell per cometre crim de lesa majestat i rebel·lió contra el

⁴⁸ Testimoni de Joan Linyan, escuder de Calatayud, el dia 19 de març de 1414, junt amb Joan de Fluxià portaren diners i joies per Anton de Luna. *Ibidem*, p. 40.

⁴⁹ V. Valenzuela, *El castillo de Loarre*, pp. 31-45.

⁵⁰ "Petiit et requisivit verbo advocados et procuratores sive defensores dari expensasque et salaria, tam sibi quam advocatis et procuratoribus ministrari et dari per dictum dominum Regem, cum ipsa non habeat unde se ipsam alimentare et advocatos et procuratores sive defensores predictos solvere possit". M. Bofarull, *Proceso*, p. 49.

rei. El procurador fiscal declara que aquests crims havien estat efectivament comesos i demana que es condemni a Elionor a les penes degudes. L'endemà, el canceller, en nom del rei, va acusar personalment de contumàcia a Elionor, ja que es negava a respondre. Ella va contestar:

Mossèn jo no puc respondre a la assignació, segons ja he tramès a dir al Senyor Rey, car los meus advocats no-m volen advocar tro que lo dit Senyor los haja constituït o assignat salari.

Dos dies després, el dia 22 d'abril de 1414, a l'hora del seny del lladre, li és lliurada personalment a Elionor una còpia del procés i una carta en la que el rei es comprometia a pagar als advocats. Elionor, rebuts els documents i assabentada que algun advocat havia refusat defensar-la, va dir:

Jo no renunciaria a nengú dels dits meus advocats ja nomenats en lo procés, majorment pus que-m són stats donats o atorgats e crech que lo Senyor Rey per justícia no·ls ne puja levar, e la dita causa mia no és causa qui·s puxa fer ab menys de tres advocats. Es van designar tres advocats i dos procuradors als que s'els va prometre un salari⁵¹.

Elionor es va defensar, s'encarà al rei, ella i la seva germana demanaren els béns heretats del seu pare, però el rei es mostrà sempre inflexible amb aquelles dones de sang reial, parentes seves, que caigueren pràcticament en la misèria.

El procés ens ha permès introduir-nos en uns moments crucials de la vida d'Elionor, que van marcar sens dubte el seu futur. Ara voldríem poder deduir del text processal l'educació que havia rebut i la preparació que tenia. En aquest sentit només en podem extreure dues dades: que tenia llibres i que signava de la seva pròpia mà.

Pel que fa als llibres, n'havia rebut més de seixanta com herència del seu pare⁵². Certament els llibres tenien un important valor econòmic, però es fa evident que el seu pare els hi va deixar perquè ella era una dona lletrada i, a més, tindria un cert interès per la lectura. Quan repetidament reclama al rei que li torni els béns confiscats, sempre cita els seus llibres, junt a les seves joies; però malauradament no hi ha un inventari dels llibres i, per tant, desconeixem de quines lectures es tractava. Tenim referència d'un sol llibre seu, unes *Hores*, que el rei creu que va lliurar perquè li fessin arribar al seu germà

⁵¹ *Ibidem*, p. 57.

⁵² Segons consta en la reclamació que ella mateixa va fer, inserida en el procés (pp. 62-64); és una llàstima que no es detallin els títols dels llibres.

a la presó a petició d'aquest. El rei sospita del llibre i en el segon judici contra Margarida de Montferrat li pregunta quines eren aquelles *Hores* de dona Elionor i per què les volia don Jaume, ja que en el llibre s'hi podria escriure amb olis o algun altre producte que només permetés llegir el que s'hi hauria escrit posant-ho al foc⁵³. És a dir que el rei creia que era una estratègia per comunicar-se d'amagat amb la família.

També sabem que Elionor signava de puny i lletra les seves cartes. Francesc de la Torre, que havia estat de la casa del comte d'Urgell, pot identificar la lletra d'Elionor en una carta que li és mostrada. Comprovem què en diu ella mateixa al ser interrogada sobre això; sense jurament, ja que era encausada i els encausats no juraven sobre el seu propi fet. *Interrogada si ella depositant sab escriure. Dix que hoc, ben poch*. Reconeix la seva poca agilitat en l'escriptura. Era força normal que les dones de la noblesa sabessin llegir, però també era freqüent que s'haguessin exercitat poc en l'escriptura. Així, comprovem en les cartes femenines de l'època que les remitents no han practicat cal·ligrafia i que hi ha una forta inseguretat ortogràfica, de manera que escrivien els mateixos noms amb grafies diverses⁵⁴.

Interrogada si coneixeria alguna *subsignació d'alguna letra que ella o per part d'ella fos estada tramesa. Dix que hoc si ella la ha sotscrita*. Pensem, tanmateix, que si era capaç d'identificar la seva lletra, potser no era tan poc destra com havia declarat. De fet, li va ser mostrada una carta destinada als batlles i paers del lloc d'Os de Balaguer signada amb el seu nom i, un cop vista la carta i la signatura que hi figurava, va declarar que *aquella subsignació de letra ella depositant no conexie per sua*⁵⁵.

Finalment, ens interessaria posar de relleu la vocació religiosa d'Elionor. Amb aquesta intenció hem cercat alguna expressió, invocació o altra manifestació que ens pogués donar informació sobre la seva religiositat; cercàvem si en aquells moments d'angoixa, en el context del procés judicial, hi havia algun indici de l'espectacular vocació que es manifestaria uns anys després. Certament podem dir que al llarg del procés Elionor mai no inclou cap invocació religiosa ni implora en nom de Déu, ni en les seves declaracions orals ni en les supliques que fa per escrit; ella estava convençuda dels seus drets i de la injustícia que se li feia, volia demostrar la seva innocència i recuperar els béns que el rei li havia espoliat, basant-se en la justícia humana. Al·lega que havia estat desposseïda dels seus béns abans d'haver estat citada i escoltada, és a dir, primer se li havia infligit la pena, després se l'havia jutjat.

⁵³ "Interróga-la si ella depositant ha trameses al dit don Jayme les *Hores* de la dita dona Elionor. Dix que no, que penyora estan a Barchinona". M. de Bofarull, *Proceso*, p. 181.

⁵⁴ T. Vinyoles, *L'amor i la mort al segle XIV*, p. 111.

⁵⁵ M. de Bofarull, *Proceso*, p. 48.

En efecte va ser així, perquè trobada culpable no va rebre cap més càstig, ja que l'execució de la pena, és a dir, la confiscació dels béns i l'exili havien estat dutes a terme abans de començar el procés. Ella, com la resta de les dones de la família, s'havia quedat sense res, no podia pagar la seva defensa i quan reclama al rei que nomeni i pagui els seus advocats, mai implora per amor de Déu, sinó perquè és de justícia i té dret a ser defensada.

Des de Saragossa, on havia estat coronat el rei i jutjada Elionor, les dones de la casa d'Urgell havien estat traslladades a Morella. Des d'allà, encara sota la direcció de Margarida, s'esforçaren en alliberar a Jaume, però el segon procés i confinament de la mare feu que es traslladessin, segurament per ordre reial, al monestir de Sixena on foren acollides per la comunitat de la que formava part la seva germana Isabel d'Urgell. Mentre, vers l'abril de 1415, el rei es va emportar les dues filles grans de Jaume i Isabel, i continuà el segon procés contra Margarida de Montferrat, que va ser reclosa al castell de Cullera⁵⁶. Un cop sentenciada la mare i confinada a Cullera, llavors fou Elionor, com a germana gran, la que es feu càrrec del grup de dones de la família, evidentment acompanyades per algunes fidels serventes que seguirien al seu costat.

Ja mort el rei Ferran, una epidèmia de pesta va entrar al monestir de Sixena. Les infantes d'Urgell van decidir marxar-ne. El rei Alfons el Magnànim, en una carta al comanador de Corbins del 15 de juny de 1416, li demanava que acollís honorablement les germanes de Jaume d'Urgell si volien refugiar-se en aquell lloc; però la comitiva de dones era refusada arreu, de la qual cosa es lamentava la infanta Isabel d'Aragó uns dies després, concretament el 26 de juny. L'epidèmia li havia fet abandonar Sixena *amb les meves cares sors, dona Lionor e dona Cicília, i bonament no trobem on nos vullen acollir*, ja que tots temien les represàlies reials; per això demana que el rei li faci un guiatge perquè les acullin a ella i a les seves germanes, en nostra pobresa, mentre hi hagi pesta a Sixena⁵⁷. Cordialitat i *sororitat* entre aquelles dones empobrides i soles, que fugien de la pesta.

En vida del rei Ferran, la situació d'Elionor i de les altres dones de la família va ser realment precària, després d'haver perdut la quantiosa herència rebuda del seu pare⁵⁸. Un cop mort Ferran, les relacions amb la monarquia havien millorat lleugerament amb l'entronització com a rei del seu fill Alfons el Magnànim, especialment per la intervenció de la seva dona, la reina Maria de Castella. Diverses disposicions reials de 1417 establien una renda de

⁵⁶ F. Carreras Candi, *Dos mujeres célebres*, p. 5.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 6: "confiscados todos sus bienes por la corona, se vio la pobre señora casi obligada a mendigar". J. Finestres, *Historia del Real Monasterio de Poblet*, III, p. 262.

300 florins cada quatre mesos a Margarida de Montferrat i a cada una de les seves filles, Elionor i Cecília⁵⁹. De tota manera, aquestes disposicions no es van complir fins un any i mig després. El rei va haver d'ordenar de nou, l'agost de 1418, que es fes efectiu el pagament de les rendes a la mare i a les germanes del comte d'Urgell⁶⁰. Margarida fou finalment traslladada de nou a Morella, on va morir el 10 de novembre de 1420⁶¹.

Elionor, Cecília i la infanta Isabel es dirigeixen a la reina Maria a finals de 1418, demanant que intercedís per elles davant del seu marit i ella els promet la seva protecció en una carta datada el 4 de gener de 1419; paradoxalment, la reina passava les festes de Nadal al castell Formós de Balaguer⁶². De nou Elionor, Cecília i Isabel havien tornar a Sixena, però una nova epidèmia les feu sortir altra vegada d'allà i errar per tal de cercar refugi segur.

6. L'ERMITANA

El peregrinar d'Elionor no s'havia acabat, i tampoc les seves penes. Va morir la seva mare confinada a Morella, sense deixar diners ni per pagar l'enterrament (1420); la seva bonica germana Cecília es va casar amb el vell Bernat de Cabrera (1423)⁶³; va morir la seva dissortada cunyada Isabel, apartada de les seves filles (1424); les seves nebodes estaven en mans del rei i el seu germà continuava a la presó. En aquell context, en una data imprecisa, a les darreries de 1424 o inicis de 1425, Elionor decideix retirar-se a fer vida eremítica i es prepara per fer-ho. No ens ha deixat cap escrit, ni sabem per testimonis quan ni com ella va sentir la seva vocació; potser feia temps que ho anava meditant.

Ens preguntàvem en començar aquest text per què va escollir aquesta forma d'espiritualitat, cercant el contacte amb Déu en la solitud d'una muntanya dura i aspra.

Volem anotar aquí unes paraules de Hildegarda de Bingen. Amb la santa renana començàvem aquest text, i a l'entrar en l'estudi del tipus d'epi-

⁵⁹ ACA, Reg. 3111, f. 78 i Reg. 3701, f. 97.

⁶⁰ ACA, Reg. 2703, f. 58.

⁶¹ C. Agustí, *Margarida de Montferrat*.

⁶² ACA, Reg. 3109, f. 2.

⁶³ Bernat de Cabrera, vidu de Timbor de Prades, ja havia mostrat interès per casar-se amb Cecília, i fou després de la mort de la seva mare que ella va acceptar la proposició, segurament per intentar sortir de la precarietat. El vescomte de Cabrera va morir poc després. Cecília va testar a la torre de Bellesguard el 31 de desembre de 1458 i va morir el 24 d'octubre de 1460. AHPB, notari Francesc Matella, publicat per V. Costafreda Puigpinós, *Cecília d'Urgell*, pp. 300-303.

ritualitat que havia elegit Elionor de nou hem de fer esment a un pensament d'Hildegarda:

La terra és al mig de l'aire com la mel es concentra al bell mig de la bresca. La terra és elevada per diverses muntanyes, talment que per massa calor o massa fred algunes de les zones muntanyoses són inhabitables⁶⁴.

És just en una muntanya abrupta i poc propícia per ser habitada on va voler viure Elionor. La vida havia estat difícil per la princesa d'Urgell, que havia estat obligada a deixar feia més de deu anys el luxe i el confort del castell Formós de Balaguer i havia estat condemnada a la pobresa. En aquells moments elegia la pobresa voluntària i volia viure en un espai difícil per ser habitat, on mai ni els homes ni les dones hi havien bastit les seves cases.

Elionor havia tingut contacte amb la vida monàstica i coneixia la vida religiosa reglada, perquè la seva germana era monja a Sixena i l'havia acollit allà durant els primers anys del seu exili, però ella no es va sentir atreta pel claustre. Sens dubte, com afirmava la reina Maria, la seva germana la tornaria a acollir allà; de fet en aquells moments era la única persona de la família que li quedava. Però ella no volia la vida reglada ni recolzar-se en la germana, feia massa temps que havia regit la seva pròpia vida i s'havia ocupat de la vida de les altres dones del llinatge. Evidentment, el monestir semblava el lloc idoni perquè pogués retirar-s'hi una princesa. De tota manera, hem de fer-nos un parell de preguntes: tenia realment Elionor vocació de monja? estava disposada, després de la vida que li havia tocat viure, a seguir la regla ordenada i metòdica del monacat? Evidentment no era així. De fet, existien una gran diversitat de vocacions religioses que oferien a les dones tota mena de perspectives⁶⁵; ens referim a diferents formes de vida religiosa independent, no subjectes a normes reglades⁶⁶, que la podien atreure molt més.

Elionor havia tingut també contacte amb el món de les beguines, un moviment més lliure que li permetia fer una vida d'espiritualitat lluny del claustre. Li va interessar fins al punt de voler retirar-se amb dues beguines a fer vida eremítica. Entre les beguines, n'hi havia que feien tasques socials, d'altres vivien murades, normalment en espais urbans o a l'ombra d'algun monestir, és a dir, voluntàriament tancades, però sempre mantenint relació amb el món exterior, donant consells a qui es volgués apropar fins a la finestra oberta al mur per escoltar-les. La proposta d'Elionor a les seves amigues

⁶⁴ H. de Bingen, *Llibre de les obres divines*, p. 214.

⁶⁵ S. Casagnes-Brouquet, *La vie des femmes au Moyen Age*, p. 105.

⁶⁶ Á. Muñoz Fernández, *Mujeres y religión*, p. 735.

beguines era una mica diferent: volia retirar-se amb elles a un lloc de solitud i silenci, una ermita apartada.

A les darreries de l'Edat Mitjana trobem vocacions individuals i un esclat del misticisme, i hi havia diverses opcions per la devoció personal que buscava una relació més íntima amb Déu⁶⁷. L'eremitisme, com hem dit, va atreure les primeres cristianes, i també algunes dones medievals. Algunes d'aquestes anacoretetes sentien la crida del "desert", o millor potser de la muntanya, del bosc, i allà purgaven els seus pecats o hi fugien cercant el contacte amb Déu, cansades de les angoixes i les preocupacions del món. Entre elles hi trobem a Elionor d'Urgell.

Sobre la vida eremítica de les dones es conserven dos textos medievals de pensadors anglesos. Un d'ells, Elredo, va dedicar un llibre a la seva germana, que es va retirar a fer vida contemplativa: li aconsellava, a ella i a les altres dones que escollissin aquesta vida religiosa, que treballessin per guanyar-se l'aliment, o que abans de retirar-se tinguessin cura de les seves rendes per poder-ne viure. Pensem que la nostra Elionor havia pres la decisió meditada de retirar-se i que en aquell moment comptava amb una renda atorgada pel rei i no tenia cap obligació familiar; les dones de la seva família a les que s'havia dedicat fins aquell moment havien desaparegut del seu costat, i havia assumit que el seu germà moriria a la presó. La decisió d'Elionor havia estat meditada i preparada: es retiraria del món i, com era costum en l'eremitisme femení, ho faria acompanyada d'un petit grup de dones. Cercava el consol en Déu i esperava que a la muntanya trobaria la desitjada pau. Elionor, doncs, s'havia posat el llistó més alt dins l'escala de la perfecció⁶⁸, la reclusió voluntària al desert.

Havia parlat amb dues beguines perquè l'acompanyessin a l'ermita, però elles, sembla que després d'haver sostingut converses amb la reina Maria, van desistir de l'intent. Així li deia la reina en una carta datada el 14 de maig de 1425:

Dona Leonor. Sabut havem com dona Isabel Maça⁶⁹ e l'altra baguina han deliberat de no anar al loch o ermitatge on vos ab elles haviets deliberat de star, de què per vostra honor havem hagut gran plaer, car molt millor e a vostra honor porets star ab vostra sor al monestir de Sixena e allí pregar e orar a nostre senyor Déus, axí bé e ab devoció e abstinències, com en altra part⁷⁰.

⁶⁷ M. Wade Labarge, *La mujer en la Edad Media* p. 159.

⁶⁸ P. L'Hermite-Leclercq, *De la moniale à la recluse*, pp. 217-240.

⁶⁹ La família Maça, de la noblesa valenciana, estava relacionada amb els comtes d'Urgell, ja que en el moment de la rendició de Jaume, en el setge de Balaguer, Pere Maça estava present en la conversa que van tenir Margarida de Montferrat i el rei davant de la infanta Isabel. Margarida de Montferrat volia que Maça prestés declaració com a testimoni d'aquella conversa.

⁷⁰ ACA, reg. 3220, ff. 94v-95r. Publicada per E. Botinas, J. Cabaleiro, M.A. Duran, *Les beguines*, pp. 50-61 i 157.

La reina pensava que Elionor s'avindria a seguir el seu consell, o sigui, a retirar-se al monestir de Sixena, però ella ja havia decidit fer vida d'anacoreta, tant si l'acompanyaven les beguines com si no ho feien. La reina considerava que el tipus de vida eremítica, retirada en la solitud d'una muntanya, no era apropiada a la dignitat d'una dona tan estretament emparentada amb la família reial; opinava que seria un deshonor per ella i a la vegada per la reina, ja que encara que hagués estat tan maltractada, Elionor era del casal d'Aragó.

Per què us pregam afectuosament per contemplació nostra e per vostra honor per zel de la qual hi trobarem singular plaer, decontinent, vos ne vullats venir al dit monestir de Sixena e allí continuament star ab vostra sor, la qual som certa per les dites rahons hi trobarà singular plaer⁷¹.

La reina Maria de Castella no trobava adient que una persona del seu llinatge, a la que anomena *egrègia e cara cosina nostra dona Leonor d'Urgell*, prengués una postura tan radical, però Elionor va seguir en la seva voluntat de fer vida eremítica. Buscava la pau en la solitud de la serra de la Pena, dedicada a la penitència, a l'abstinència i a la pregaria. No la varen acompanyar les beguines, sinó dues serventes velles i dues donzelles que la volgueren seguir. Aquestes cenobites no vivien soles, es retiraven amb les altres dones de la família i tenien alguna serventa que sortia per atendre qualsevol necessitat que hagués de venir de l'exterior. S'esperava que l'ermitana tingués alguna serventa vella i discreta que s'ocupés d'anar a buscar les provisions i alguna serventa jove per ajudar en les tasques mes feixugues⁷². Acompanyaren a Elionor dues serventes velles i dues donzelles. Així mateix, en la seva reclusió voluntària, les ermitanes rebien visites, hi havia gent que acudia a elles cercat ajuda i consell. Fins i tot sortien per visitar altres ermitans, homes i dones. La mateixa reina Maria esperava que la princesa ermitana s'apropés a Lleida per parlar amb ella.

Les ermitanes eren dones acompanyades i assistides per altres dones, i mantenien vincles relacionals amb persones que feien vida eremítica de diferents classes socials, estats de vida, edat i nivell econòmic, sovint també en relació amb homes anacoretas.

Desconeixem el moment del que podem anomenar la seva conversió, vocació o decisió, però seria, com hem dit, a les darreries 1424 o inicis de l'any següent. Hauria sentit els sermons encesos d'algun predicador i, sobretot, hauria tingut notícia d'un monjo penitent que s'havia refugiat a les

⁷¹ *Ibidem*, p. 157.

⁷² M. Wade Labarge, *La mujer en la Edad Media*, p. 164.

muntanyes properes de Montblanc, fra Pere Marginet, i va valorar aquesta opció; ella també es faria ermitana. Havia establert contactes amb el món de les beguines, dones que portaven una vida espiritual fora de qualsevol regla, i volia convèncer a Isabel Maça i una companya seva per marxar plegades a la muntanya i viure com anacoretas. Tot i la negativa, Elionor estava decidida i es va retirar a fer vida de penitència. Potser per primera vegada prenia una decisió per ella mateixa i pensant en ella, perquè no li quedava ningú en qui pensar ni de qui ocupar-se; s'ocuparia doncs de la seva ànima, dedicant-se a una vida retirada, contemplativa i de penitència.

6.1. La guia del beat Pere Marginet

El que sembla més definitiu en la seva decisió és l'exemple del monjo penitent Pere Marginet al qual dedicarem unes ratlles, ja que pensem que va ser mestre i exemple a seguir per a Elionor d'Urgell. El primer que volem destacar és que Pere Marginet era fill de camperols que conreaven terres del monestir de Poblet. Hauria nascut vers 1360 a Vallclara, on vivia amb la seva família, o a l'Albi, d'on era la seva mare. Destaquem, doncs, que aquesta dona de l'alta noblesa es va deixar guiar en la seva vida espiritual per un home procedent de la pagesia. Ens pot sobtar no només que fos de condició humil, sinó també que fos un home, però l'amistat espiritual és representativa del diàleg entre els sexes característic del misticisme dels darrers segles medievals⁷³.

Marginet havia ingressat jove a Poblet, on ja consta que era monjo l'any 1387. L'any 1400 era administrador del monestir, que tenia una gran hisenda agropecuària. Es va descobrir que havia fet un desfalc i va fugir, fins i tot va apostatar; tindria llavors uns 40 anys. Va conviure amb dues dones, una d'elles una monja exclaustrada de Santa Clara de Montblanc. Va portar una vida de disbauxa i malifetes fins que, a l'estiu de 1413, se'n va penedir i, la vigília de la Mare de Déu d'agost, es va presentar a Poblet vestit de bandler i amb mostres visibles de penediment: es donava cops al pit amb una pedra i es postrà confessant-se pecador. La comunitat li va imposar una dura penitència i el va admetre de nou, i després d'uns anys de vida comunitària, el 1419, l'abat li va donar llicència per retirar-se a un lloc apartat. De moment passà un temps a la granja de la Pena, a la serra de Montblanc, on hi vivien només un convers i un mosso, fins que després es va retirar definitivament a una cova propera.

⁷³ H. Seuse, *Vida*, Blanca Garí (ed.), p. 14, citant a Bernard McGinn, *The Harvest of Mysticism in Medieval Germany 1300-1500*.

La Cova de la Pena es troba al terme de Montblanc, prop de l'ermita de Sant Joan, on es va retirar Elionor, i prop també de la cova que popularment es coneix com de Nialó, contracció de *Na Elionó*, on la princesa es retirava en ocasions en solitud i penitència⁷⁴.

La vida de Pere Marginet va atraure a Elionor d'Urgell. Elionor, en aquesta situació de proves i dificultats de tota mena, suportades amb valentia, resolgué deixar el món i cercar la proximitat de Déu en la solitud de l'ermita de Sant Joan Baptista, situada a l'extrem est de la serralada de la Pena, al terme de la vila de Montblanc, molt propera a la cova on feia penitència Marginet, i no *hi hagué obstacle que entressin en contacte per causa de Déu, a fi d'enfortir-se mútuament a la presència del Senyor*⁷⁵. Com hem dit, és habitual trobar aquests contactes entre anacoretas d'ambdós sexes en el context dels corrents místics de l'època. Elionor va emprendre una dura vida de penitència seguint les directrius d'un penitent, Pere Marginet, que va ser venerat com a sant pel poble fins que fou declarat beat pel papa Pius V l'any 1611⁷⁶.

6.2. Viure i morir com a penitent

Com hem assenyalat, desconeixem els detalls de la seva vocació, però observem Elionor davant les seves peculiars circumstàncies vitals dóna una resposta alternativa: va voler retirar-se a la muntanya, en un lloc solitari i abrupte dins el terme de la vila de Montblanc, no gaire lluny de Poblet, on havia decidit ser soterrada.

Per què feia penitència Elionor? Podem suposar que no plorava pels seus greus pecats com fra Marginet, sinó que en aquelles solituds es lamentava pel seu destí i el del casal d'Urgell, embargada d'una gran tristesa, mortificava el seu cos amb dejunis i disciplines corporals, i s'apropava a Déu a través del contacte directa amb la terra, la pobresa i el càstig voluntaris, seguint una pietat emotiva, una forma d'espiritualitat femenina intensa, afectiva i emocionant. La princesa va escollir una vida molt dura. La pietat femenina s'expressava, sovint, a través del cos, per mitjà de dejunis i penitències físiques: *su vestido era cilicio y, con ser aquella tierra muy fría de natural siempre anduvo descalza, su comida fue un continuo ayuno y abstinencia*; el cilici ordinari era de cordes, a més de tres cilicis de ferro que portava, l'un

⁷⁴ Per la situació d'aquests espais, veure J. Porta i Balanyà, *Montblanc*.

⁷⁵ A. Pujiula, *Vida del venerable*.

⁷⁶ Per la història de Poblet cal tenir present l'obra d'A. Altisent, *L'ambient religiós de Poblet*, es pot veure a B. Farré, *Tres monjos de Poblet*.

cenyit al cos i dos a les cames, i prenia disciplina amb una cadena de ferro plena de punxes⁷⁷.

Fou l'exemple de Pere Marginet i també les prediques de Pere Cerdan, gran orador dominic deixeble de Vicent Ferrer, el que la van portar a seguir el camí dels antics anacoretetes i fer vida santa a l'ermita de Sant Joan de Montblanc. Com hem dit, segons la tradició, també passava temps de recolliment i penitència en una cova propera, avui anomenada de Nialó, contracció de Na Elionó. *En aquellas soledades lloraba el desenlace de su ilustre casa*⁷⁸. Trobava en la vida contemplativa i solitària, enmig d'una natura salvatge, la pau d'esperit que necessitava. Podem comprendre aquesta decisió, sentia una gran frustració davant tantes injustícies que li havia tocat viure, restà desposseïda de tot, expulsada de casa, abandonada de tothom. Elionor estava decebuda del món i va fugir-ne. Condemnada per la sentència reial a viure en la precarietat, va decidir finalment renunciar voluntàriament a tot i fer vida contemplativa; només en la solitud, en la penitència, en la pregària podria trobar el consol a la seva immensa tristesa. Va viure com una anacoreta en un entorn feréstec. Com deia Mollat, els anacoretetes van exorcitzar el bosc per poder-hi viure, meditar i trobar-hi, en la pobresa, el rostre de Crist⁷⁹.

La vida d'Elionor com ermitana no va ser una vida de complet aïllament. Vivien amb ella unes serventes, parlava amb fra Marginet, mantenia correspondència, al menys, amb la reina Maria, que també va voler parlar personalment amb ella. La reina va veure que s'havia equivocat donant-li el consell de seguir la vida monàstica. Va comprendre que retirar-se a la solitud de les muntanyes no era un deshonor; la fama de la vida santa que portava la seva parenta Elionor havia arribat a la cort reial. Per bé que hagin estat publicades ja dues cartes de la reina dirigides a Elionor a l'ermita de Sant Joan, en copiem uns fragments, ja que són de les poques fonts disponibles on se'ns parla de la vida eremítica de la princesa:

Vostra letra havem rebuda per en Guerau Mallol, e oydas les cosas per ell a nos, de vostra honestat, virtuts, e bona vida, explicades, havem-ne haüt singular plaer: plàcia a nostre senyor Déus vos faça gràcia de continuar, perseverar, e augmentar, en aquelles.

El que pocs anys abans la reina considerava un gran disbarat i deshonor, ara esdevé un acte de santedat admirable i l'anima a perseverar. Insisteix en què l'escrigui i que pregui per ella, i fa referència també a fra Marginet.

⁷⁷ D. Monfar, *Història de los Condes*, pp. 259-260.

⁷⁸ F. Gras, *Historia de las ermitas*, p. 77.

⁷⁹ M. Mollat, *Pobres, humildes y miserables*, p. 78.

vostres honestat e virtuts, son tals, que tots temps en oracions vos nos haiats specialment per recomenada; e preguets a frare Marchinet, que, en les sues, nos haia semblantment en memòria e recomendació singular. Escrivit-nos soven, car plaer hi trobarem molt singular⁸⁰.

De fet, poc després, insistia en poder reunir-se amb ella. Maria demanava a Elionor que l'anés a visitar. Elionor s'excusa, no aniria a la cort, i la reina ho comprèn, perquè la cort reial no era un lloc agradable a la nobla ermitana: *Vostra letra havem rebuda, a la qual vos responem, que, al present vos havem per excusada de la venguda*. De tota manera la reina està decidida a parlar amb ella i amb fra Marginet i els proposa que es trobin a Lleida o en un altre lloc,

Fem vos certa, que havem gran desigs de parlar ab vos, e ab frare Margenet, e per aquesta raó... ara, com passarem per Leyda, deu loc e manera, que en Leyda, o en algun altre loch, puxam parlat ab vos e amb ell⁸¹.

Elionor, doncs, des del seu "desert", mantenia contacte amb el món, havia fet del bosc i les coves el seu hàbitat, pregava en soledat, però es mantenia atenta i informada dels problemes que es plantejaven fora del seu clos tancat⁸². Per exemple, es preocupava per l'abat de Veruela i el recomanava a la reina, i en la seva solitud pregava per la sobirana⁸³. Vivia retirada, però no aïllada i oblidada. La fama de santedat dels dos ermitans, d'ella i de Marginet, havia arribat a la cort i a altres indrets apartats dels estats de la Corona, com ara el monestir cistercenc de Veruela, al peu del Moncayo.

Elionor d'Urgell va contraure la pesta i va dictar testament davant de Pere Bellissen, notari de Montblanc. La malaltia li va durar del dissabte fins al dimecres, és a dir que ràpidament va acabar amb la seva vida: moria el 28 de maig de l'any 1430, tindria uns 52 anys. Va morir pobre, en olor de santedat, assistida per fra Pere Marginet i no del tot oblidada. El seu mestre, fra Marginet, va veure com els àngels portaven la seva ànima al cel i li va dir: *germana meva*

⁸⁰ "Dada en València sots nostre segell secret, a xx dies de abril de l'any mccccxxvij. La Reyna".

⁸¹ "Dada en Saragoça sots nostre segell secret, a xxvj dies de ffebrer de l'any mccccxxviii. La Reyna". Les cartes foren publicades per F. Carreras Candi, *Dos mujeres célebres*, p. 12

⁸² M. Mollat, *Pobres, humildes y miserables*, parla dels anacorettes medievals, els quals tenien presents els problemes de la societat del seu temps, pp. 72-78.

⁸³ Es refereix al monestir situat a Vera del Moncayo, que estava dins del senyoriu de la casa de Luna, del que n'era hereu Frederic, el nét de Martí I i la Maria de Luna. La reina a la carta li diu, en resposta a la lletra d'Elionor: "de l'abat de Veruela vos responem, que lo haurem per recomanat, pregant-vos que n'haiats per recomanada en vostras oracions". F. Carreras Candi, *Dos mujeres célebres*, p. 12

*molt estimada recordeu-vos de pregar a Déu per mi*⁸⁴. Va voler ser soterrada al monestir de Poblet, a l'altar dels Evangelistes, on hi havia les sepultures d'alguns membres de la casa d'Urgell. Moria apartada del món, pobra i penitent, en la solitud de la muntanya en el lloc que ella havia escollit, confortada pel qui durant els darrers anys havia estat el seu guia; però vinculada al seu llinatge, recordant la seva procedència. Una capella oberta al segle XIV a la nau lateral de Poblet era coneguda com a capella dels Evangelistes, o capella dels Comtes d'Urgell pels enterraments que hi havia, en especial el d'Elionor, germana de Jaume el Dissortat. Diu Monfar que havia vist la seva tomba al costat de l'evangeli de la capella dels Evangelistes, en una caixa de fusta i allà penjats en uns claus tres cercles de ferro, un cenyidor de cuir i unes cadenetes amb les que es disciplinava⁸⁵. Avui tot això ha desaparegut, només un escut de la casa d'Urgell, prop de la nova finestra, ens recorda on havia estat la seva tomba i la relació funerària de la desapareguda capella⁸⁶. Una làpida la recorda a la cova de Nialó.

7. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Agustí, Carme, *Margarida de Montserrat*, dins *Diccionari biogràfic de dones* www.dbd.cat [consulta: 13/01/2014].
- Altisent, Agustí, *Història de Poblet*, [Tarragona], Abadía de Poblet, 1974.
- Andrés, Rafael, *Relació de testaments reials*, dins *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. De la mort de Jaume I a la proclamació de Ferran I*, vol. I. València, 1923.
- Benvenuti, Anna, *In castro penitenciae. Santità e società femminile nell'Italia medievale*, Roma, Herder, 1990.
- Bingen, Hildegarda de, *Llibre de les obres divines*, Isabel Segarra (trad.), Barcelona, Proa, 1997.
- Bofarull, Próspero de (ed.), *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia. Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1847.
- Bofarull, Manuel de (ed.), *Proceso contra el último conde de Urgel y su familia. Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1868.
- Botinas, Elena; Cabaleiro, Julia; Duran, Maria dels Àngels, *Les beguines*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

⁸⁴ Aquest fet ens recorda la visió que va tenir Heinrich Seuse a la mort de la seva deixeble Elsbet Stagel, esdevinguda a Alemanya un segle abans. H. Seuse, *Vida*, Blanca Garí (ed.), p. 179.

⁸⁵ D. Monfar y Sors, *Los condes de Urgel*, p. 261.

⁸⁶ J.M. Oliver, *Poblet, espai i temps*, p. 109.

- Carreras Candi, Francesc, *Dos mujeres célebres de la casa de Urgell (Siglo XV)*, “Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona” 14 (1929), pp. 1-14.
- Casagnes-Brouquet, Sophie, *La vie des femmes au Moyen Age*, Rennes, Oues-France, 2009.
- Cavero Domínguez, Gregoria, *Inclusa intra parietes. La reclusión voluntària en la España medieval*, Toulouse, Framespa, 2012.
- Costafreda Puigpinós, Virginia, *Cecilia d'Urgell, germana de Jaume el Dissortat, darrera representant d'aquesta família comtal a Catalunya*, “Urtx” 25 (2011), pp. 239-303.
- Farré i Lloreta, Benet, *Tres monjos de Poblet, Homes de Déu*, Valls, [edició pròpia], 1991.
- Finestres, José, *Historia del Real Monasterio de Poblet*, Cervera, 1756.
- Giménez Soler, Andrés, *Don Jaime de Aragón, último conde de Urgell*, “Memoria de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona” 7 (1901), pp. 125-443.
- Gonzalo de Berceo, *Poema de Santa Oria*, Isabel Uría Maqua (ed.) Madrid, Clásicos Castalia, 1981.
- Gras, Francesc, *Historia de las ermitas del Arzobispado de Tarragona*, Reus, Sanjuan, 1909.
- Guasp, Bartomeu, *La vida ermitana a Mallorca*, Palma de Mallorca, Imprenta dels Sagrats Cors, 1969.
- Gustà, Marina (ed.), *Curial i Güelfa*, Barcelona, Edicions 62, 1982.
- Herbert McAvoy, Liz; Hughes-Edwards, Mari (eds.), *Anchorites, Wombs, and Tombs. Intersections of Gender and Enclosure in the Middle Ages*, Cardiff, University of Wales Press, 2010.
- L'Hermite-Leclercq, Paulette, *La réclusion volontaire au Moyen Âge: une institution religieuse spécialement féminine*, dins *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, Casa de Velázquez, 1986, pp. 135-154.
- L'Hermite-Leclercq, Paulette, *La réclusion dans le milieu urbain française au Moyen Âge*, dins *Ermites de France et d'Italie XIe-Xe siècle*, Roma, École française de Rome, 2003, pp. 155-173. (Collection de l'École française de Rome; 313).
- L'Hermite-Leclercq, Paulette, *De la moniale à la recluse: un barreau plus haut sur l'échelle de perfection*, dins Renard, Jean-Paul; Riche, Denyse; Teyssot, Josiane, *La place et le rôle des femmes dans l'histoire de Cluny*, Brioude, CREER, 2013, pp. 217-240.
- López Rodríguez, Carlos (ed.), *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, València, Universitat de València, 2004.

- Llull, Ramon, *Llibre d'evast e Blanquerna*, Barcelona, Edicions 62, 1982, pp. 176-817.
- MacKay, Angus, *Mujeres y religiosidad*, dins *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Asociación cultural al-Mudaina, 1989, pp. 489-508.
- Mollat, Michel, *Pobres, humildes y miserables en la Edad Media*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1998.
- Monfar y Sors, Diego de, *Historia de los condes de Urgel. Colección de documentos inéditos del Archivo de la Aragón*, Barcelona, E. Montfort, 1853.
- Muñoz Fernández, Ángela, *Mujeres y religión en las sociedades ibéricas: voces y espacios, ecos y confines (S. XIII-XVI)*, dins *Historia de las mujeres en España y america latina*, vol. I, Madrid, Cátedra, 2005, pp. 713-743.
- Oliver, Jesús, *Poblet, espai i temps*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2000.
- Porta i Balanyà, Josep, *Montblanc*, Valls, Cossetània Edicions, 2000.
- Pujiula, Anselm, *Antigualles de Poblet y Vida del venerable fra Pere Marginet, monjo de Poblet (†1435)*, [Tarragona], Abadía de Poblet, 1957.
- Rava, Elionora, *Eremite in città. Il fenómeno della reclusione urbana femminile nell'età comunale: il caso di Pisa*, "Revue Mabillon" 21 (2010), pp. 139-162.
- Salicrú i Lluch, Roser, *La coronació de Ferran d'Antequera: l'organització i els preparatius de la festa*, "Anuario de Estudios Medievales" 25 (1995), pp. 699-759.
- Segura, Cristina; Cerrada, Ana Isabel (coords.), *Las mujeres y el poder. Representaciones y prácticas de vida*, Madrid, Asociación cultural al-Mudaina, 2000.
- Seuse, Heinrich, *Vida*, Blanca Garí (ed.), Madrid, Siruela, 2013.
- Soldevila, Ferran, *Dones a la nostra història*, Barcelona, Dalmau, 1961.
- Valenzuela Foved, Virgilio, *El castillo de Loarre*, Huesca, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto de Estudios Oscenses, 1963.
- Valla, Lorenzo, *Historia de Fernando de Aragón*, Santiago López Moreda (trad.), Madrid, Akal, 2002.
- Vinyoles, Teresa, *L'amor i la mort al segle XIV. Cartes de dones*, "Miscel·lània de textos medievals" 8 (1996), pp. 111-198.
- Vinyoles, Teresa, *Actitudes femeninas ante las guerras feudales*, dins Molas, Dolors (ed.), *De las mujeres el poder y las guerras*, Barcelona, Icaria, 2012, pp. 61-80.
- Vinyoles, Teresa, *Les dones de Casp: quatre reines*, dins Casals, Àngel, *El compromís de Casp: negociació o imposició?*, Barcelona, Galerada, 2013 pp. 185-211.

- Vinyoles Teresa, *Les dones que van perdre a Casp: les dissortades dones del casal d'Urgell*, dins Casals, Àngel, *El compromís de Casp: negociació o imposició?*, Barcelona, Galerada, 2013 pp. 213-240.
- Wade Labarge, Margaret, *La mujer en la Edad Media*, Madrid, Nerea, 1988.
- Xuriguera, Joan Baptista, *Els comtes d'Urgell i la ciutat de Balaguer*, Barcelona, Pòrtic, 1973.
- Xuriguera, Joan Baptista, *Margarita de Montferrat comtessa d'Urgell*, Barcelona, Dalmau, 1977.
- Zurita, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*, València, Anubar, 1967.

Fecha de recepción del artículo: octubre 2013

Fecha de aceptación y versión final: mayo 2014